

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 35

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2017

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferrán Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Pau Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositorios digitales

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Gráficas Castañ, S.L.

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS•170-95

SUMARI

	<u>Pàgs.</u>
A. BARRACHINA, A. VICIACH, N. ARQUER. El que portem entre mans. Assaig tipològic de recipients domèstics del segle IX al VI ANE als Ports i l'Alt Maestrat.	5
A. OLIVER. A propósito de un rallador del yacimiento ibérico de Sant Josep, La Vall d'Uixó (Castellón).	59
F. ARASA. Una estela ibèrica trobada a Atzeneta del Maestrat (l'Alt Maestrat, Castelló).....	67
L. LOZANO, M.M. FUENTES. Excavación de urgencia en el yacimiento ibérico del Alto de la Fuente (Sot de Ferrer, Castellón)	71
I. MORAÑO, J.M. GARCÍA, J. GARIBÓ. Nuevos datos sobre el yacimiento de l'Alter de Xilxes: restos localizados durante las obras de urbanización de la Unidad de Ejecución A-4 (Xilxes, Castellón) ..	77
J.M. MELCHOR, A. DOMÉNECH, T. PASIES. Análisis electroquímico de una pulsera metálica del yacimiento ibérico de la Muntanyeta de Sant Antoni (Betxi, Castellón).	119
R. JÁRREGA, E. COLOM. Una nueva variante anfórica de la <i>Hispania Citerior</i> : la Pascual 1 Parva	127
J. BENEDITO, J.M. MELCHOR, J.J. FERRER. La villa marítima de Sant Gregori (Burriana): estudio de las construcciones de la <i>pars dominica</i> derivadas de las últimas campañas de excavación	141
R. JÁRREGA. La villa romana de l'Alqueria (Moncofa, Plana Baixa, Castelló). Un establecimiento rural en el <i>ager saguntinus</i>	159
M. BURDEUS, C. COCH, A. OLIVER. Una inhumación tardorromana en el corredor de Alcalá. El Racó de la Merla a Santa Magdalena de Pulpis (Baix Maestrat, Castelló)	177
R. FERRÉ, S. NAVARRO, J., H. SARDÀ. Sepulcres i enterraments a la Dertosa tardoantiga. Les excavacions del carrer de la Mercè (Tortosa, Baix Ebre).	185
N. ARQUER, C. COCH. Intervenció arqueològica d'urgència a la necròpolis andalusina del Palmar II (Borriol, la Plana Alta)	203
A. MINGUÉLEZ, J. ALFONSO. Cerámicas emirales y califales en la excavación arqueológica del Antiguo Conservatorio (Onda, Castelló).....	213
F. FALOMIR, M. J. BALAGUER. Arqueología del Castillo de Peñiscola. Resultados de la intervención en las dependencias de la Planta Baja y Planta Principal en el marco del proyecto de rehabilitación de la fortaleza	229
S. SELMA. Excavacions arqueològiques a l'església del Reial Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut (Traiguera, Baix Maestrat)	253
S. SELMA. Aigua i arqueologia al santuari de la Mare de Déu de la Font (Castellfort, Els Ports).	263
Proyecto Castellón Arqueológico.....	273
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de l'any 2016..	275
Normas de colaboración.....	283

Una estela ibèrica trobada a Atzeneta del Maestrat (l'Alt Maestrat, Castelló)

Ferran Arasa Gil*

Resumen

Presentamos el hallazgo de una estela ibérica en la población de Atzeneta del Maestrat (Castellón). Está decorada con un disco-coraza en su cara anterior, motivo que aparece representado por primera vez en las estelas ibéricas del País Valenciano. Por sus características relacionamos este monumento con el grupo de estelas del Bajo Aragón, donde encontramos representados los mismos motivos en poblaciones como Vallderoures y Cretas (Teruel).

Palabras clave: Cultura ibérica, monumento funerario, estela, disco-coraza.

Abstract

We present the finding of an Iberian stele in the village of Atzeneta del Maestrat (Castellón). It is decorated with a cuirass disc on its front face, motif that is represented for the first time in the Iberian steles of the Valencian Country. Due to its characteristics, we connect this monument with the group of steles of Bajo Aragón, where we find the same motives in villages such as Vallderoures and Cretas (Teruel).

Keywords: Iberian culture, funerary monument, stele, disc cuirass.

Presentem la notícia de la troballa d'una estela ibèrica al terme municipal d'Atzeneta del Maestrat (l'Alt Maestrat, Castelló) que, per raó del seu indubtable interès, avancem ací de manera resumida, però que tractarem més extensament en una pròxima publicació. Sens dubte es tracta d'una peça destacada per a l'estudi de la cultura ibèrica, però encara ho és més per al Patrimoni Arqueològic de la població. El coneixement que fins ara es tenia de l'arqueologia d'aquest terme municipal era molt escàs (Viciano i Mesado, 2002: 64); entre els pocs jaciments sobre els quals s'havia publicat alguna referència n'hi havia justament dos d'època ibèrica, el tossalet de la Valera i el Castell, on s'han trobat ceràmiques tardorepublicanes que permeten datar la seua darrera fase d'ocupació en els segles II-I

aE (Arasa 1994: 206-207; Arasa 2001: 161-162). La localització d'aquest important monument permet afegir un jaciment ibèric al reduït inventari arqueològic fins ara conegut al municipi.

L'estela va aparèixer fa uns trenta anys llaurant en un bancal d'oliveres a la partida de la Madonya, no molt lluny de la població¹. Durant aquest temps va romandre en un ribàs, fins que a principis d'agost del 2017, una vegada comunicada la notícia a qui signa aquesta nota, i assabentats els informadors de la importància de la peça, va ser traslladada al domicili del propietari, on la poguérem veure el sis d'agost de 2107. Aquest mateix dia vam visitar el lloc on es va trobar, situat al vessant est d'una lloma, a prop del pla. A la mateixa zona de la troballa hi ha una important concentració d'escòria mineral ('caga-

* Grup de Recerca en Arqueologia del Mediterrani (GRAM). Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga. Universitat de València. Ferran.Arasa@uv.es

1. L'estela va ser descoberta per A. Nebot i J. Gil, veïns d'Atzeneta i aficionats a l'arqueologia, en uns terrenys propietat de R. Barberà. La notícia ens va arribar per mitjà de M. À. Moliner, professor de la Universitat Jaume I i veí de la població. La fotografia és de L. Gil. A tots ells vull expressar-los el meu agraïment per la informació i per les facilitats per a l'estudi de la peça.

ferro'), entre la qual es troben fragments de ceràmica andalusina que pot datar-se en els segles XI-XII. En una caseta pròxima i en la paret d'un bancal es conserven alguns carreus treballats. Els fragments de ceràmica ibèrica són molt escassos i entre ells vam reconèixer una vora d'àmfora. Per les característiques del lloc i dels materials recollits, sembla tractar-se d'un xicotet assentament en vessant d'època ibèrica, amb una segona fase d'ocupació en el període andalusí en què es va desenvolupar una activitat metal·lúrgica, de la qual queden importants evidències de fosa. En relació amb el xicotet *oppidum* del Castell, l'assentament més pròxim dels coneguts fins ara, el de la Madonya està situat a 2,9 km en línia recta en direcció NNE.

El monument és una estela de gres de color roig-granat de procedència local de 98 cm d'altura, 40 cm d'amplària i 18 cm de grossària màximes (Fig. 1). Té la forma d'una llosa rectangular, amb els costats grollerament treballats, la cara anterior amb la superfície un poc allisada i la posterior més irregular. L'extrem inferior –per on possiblement està trencada– presenta un acabat més groller, s'estreny cap a la punta i presenta una escotadura en el costat esquerre. La superfície de la cara anterior presenta alguns esvorells i rascades i en la meitat inferior una important concentració de líquens que impedeix reconèixer la superfície. La cara posterior presenta dues grans mosses quasi paral·leles situades en la part central i separades 28-29 cm que tenen 4-4,5 cm d'amplària, 18-19 cm de longitud i 1,5 cm de profunditat i pareixen posteriors a la funció funerària inicial del monument, potser per a subjectar dues peces disposades perpendicularment i en relació amb la segona ocupació del lloc en el període andalusí. Sobre aquest supòsit, l'estela s'hauria trobat en posició secundària, ja desplaçada de la seua localització inicial.

La cara anterior està decorada en els dos terços superiors amb diversos motius incisos superficialment que presenten un acabat un poc groller. El motiu principal és un disc pectoral que figura en la part central de la meitat superior, situat a 15 cm de la vora superior i a 6,5/7 cm dels costats. Està subjectat amb dues corretges de 6/7 cm d'amplària que arranquen dels angles superiors i es representen amb dues línies quasi paral·leles, de les quals l'esquerra es conserva més desgastada. El disc té 26 cm de diàmetre i al seu interior està decorat amb un segon cercle de 13 cm de diàmetre, separat de l'exterior 6,5 cm. Al centre hi ha un punt d'1,2/1,3 cm de diàmetre del qual arranquen tres radis que acaben en el cercle interior. L'espai comprès entre els dos cercles està decorat amb un motiu geomètric con-

Estela d'Atzeneta del Maestrat.

sistent en una sèrie discontinua de 9 triangles de traçat irregular. Les línies de les corretges, dels discos i els tres radis interiors tenen 1 cm d'amplària, i la resta de línies dels motius decoratius en tenen 0,5 cm. Per davall del disc, a 11 cm d'aquest i a 34,5 cm de l'extrem inferior de l'estela, hi ha una sanefa de 10 cm d'amplària inclinada cap a la dreta que també està decorada amb una sèrie de 4 triangles i un altre d'incomplet.

Es tracta de la primera estela trobada en terres valencianes en què apareix representat un disc pectoral. Fins ara a les comarques septentrionals

del País Valencià es coneixia una sola estela antropomorfa que representa una dama a la pròxima població d'Ares del Maestre (l'Alt Maestrat) (Izquierdo, 1998; Izquierdo, Arasa, 1998), a 22 km en línia recta en direcció NNE, trobada també en un petit assentament rural situat en vessant, a 1,6 km en línia recta de l'*oppidum* veí de la moleta de Pallisses. La resta d'esteles trobades a les comarques de Castelló, fins a un total de set, són totes epigràfiques i no presenten motius decoratius (Oliver, 1994; 1996; Izquierdo, Arasa, 1999: 284-293). Al País Valencià l'única estela amb representació d'armes és la d'Altea la Vella (Altea, la Marina Alta), que figura un guerrer amb una espasa amb empunyadura d'antenes i un punyal afalcatat (Morote, 1981). Tanmateix, per la seua morfologia i iconografia, els paral·lels més estrets de la peça d'Atzeneta del Maestrat es troben en l'ampli conjunt d'esteles decorades del Baix Aragó, constituït per un total de 32 monuments, que en general presenten un millor acabat i una varietat més amplia de motius com llances –l'element més característic del grup (Quesada, 1994)–, escuts, cavalls, genets, escenes bèl·liques i altres animals (Beltrán, 1996: 175-183; Marco, Royo, 2012: 315-316). La distància en línia recta que separa Atzeneta del Maestrat de Vallderoures, on es troben les esteles més meridionals d'aquest conjunt, és de 78 km en línia recta en direcció NNE.

El disc pectoral, disc-cuirassa o *kardiophylax* és un element propi de l'armament defensiu dels pobles mediterranis de la segona Edat del Ferro, on forma part dels aixovars aristocràtics i exerceix un important valor simbòlic com un element representatiu de l'estatus social. De procedència itàlica, on es data des del primer quart del segle VII, al sud de França es documenta a partir d'aquest segle/principis del VI. Des d'ací es pensa que passaria a Catalunya i d'ací s'estendria cap al País Valencià i la Celtibèria oriental (Graells, 2012). Al món ibèric es troba tant en els aixovars d'algunes tombes, com en representacions figurades i petits bronzes que es daten entre els segles VI i IV (Quesada, 1997: 572-578). En les poblacions celtibèriques de la Meseta oriental està documentat en els aixovars funeraris i en alguna estela entre els segles VI i II (Lorrio, 2016: 236-237). En el registre funerari ibèric no se'n coneixen troballes posteriors al segle IV, però el seu ús en la iconografia funerària sembla prolongar-se fins al període ibero-romà, ja que algunes esteles porten textos inscrits en alfabet ibèric que cal datar en els segles II-I aE.

El paral·lel més pròxim de representació d'un disc-cuirassa el tenim en l'estela antropomorfa de Noguera (Terol), trobada a 32 km en línia recta cap a l'oest, on també figura una inscripció possiblement de caràcter funerari (Arasa, Izquierdo, 1998).

Amb posterioritat s'ha trobat una altra estela antropomorfa amb el mateix motiu a Turbil (Beire, Navarra) (Armendáriz, 2012). Entre les esteles del Baix Aragó, que es daten en els segles II-I aE, n'hi ha tres procedents d'altres tants jaciments del municipi de Cretes (Terol) que presenten un motiu que també pot interpretar-se amb un disc-cuirassa: les del tossal de les Forques, el mas de Pere la Reina i el mas de Magdalenes, aquesta amb inscripció (Marco 1978: 205-206); també altres dues de Torre Gachero (Vallderoures) presenten un motiu semblant (Atrián 1979: 174,176). En les més completes d'aquestes el disc figura subjectat amb dues o quatre corretges i es representa amb dos cercles concèntrics, tots decorats amb triangles; en dues, al centre figura una roseta de sis fulles i en altres dos amb un petit cercle i quatre radis a l'interior. També la sanefa que rodeja els motius representats, que ací es limita al costat inferior, està decorada amb el mateix motiu de triangles. Tant la composició com el motiu decoratiu secundari permeten relacionar l'estela d'Atzeneta del Maestrat amb aquests exemplars del grup del Baix Aragó. Com en aquests casos, es tracta d'una troballa descontextualitzada i les possibilitats de datació es redueixen als motius decoratius. És precisament el paral·lelisme amb aquelles el que ens porta a atribuir a l'estela d'Atzeneta del Maestrat una cronologia tardana, en els segles II-I aE.

Aquesta troballa resulta de gran interès per diverses raons: és la primera estela decorada que es troba a les terres de Castelló, és la primera vegada que es documenta el disc cuirassa en la decoració de les esteles ibèriques al País Valencià, permet ampliar l'àrea de distribució de les esteles ibèriques decorades des del Baix Aragó fins a les comarques septentrionals valencianes, en el territori dels llercavons, i reforça la hipòtesi sobre la continuïtat en l'ús del disc-cuirassa en la iconografia ibèrica fins al darrer període d'aquesta cultura. L'ampli conjunt d'esteles del Baix Aragó s'ha considerat com una expressió de la identitat dels Ausetans/Ositans (Burillo, 2001-2002), mentre que el grup de set esteles decorades amb llances a Catalunya –en territori dels Ausetans, Indigets i Laietans (Sanmartí, 2007: 240-246)– s'ha relacionat amb la presència d'*auxilia* ibèrics al NE de la península Ibèrica (Riera, 2013). Certament l'aparició d'una estela aïllada no pot considerar-se un fet suficientment conclouent, i caldrà esperar a la troballa de nous monuments d'aquestes característiques. Peròensem que els existents en aquests territoris ja permeten considerar que no poden associar-se a determinades ètnies ibèriques, sinó que –com assenyala Sanmartí– es tracta d'un tipus de monument propi de tota la Ibèria septentrional, on la recerca va omplint a poc a poc els grans buits existents.

BIBLIOGRAFIA

- ARASA I GIL, F. (1994): "Notes sobre la romanització en l'antic territori del Castell de Culla". *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la Carta de Població (1224-1994)* I: 197-207. Culla.
- ARASA I GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament iberoromà i importacions itàliques en els segles II-I a.C. SIP. Serie de Trabajos Varios*, 100. València.
- ARASA, F., IZQUIERDO, I. (1998): "Estela antropomorfa con inscripción ibérica del Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)". *Archivo Español de Arqueología*, 71: 79-102. Madrid.
- ARMENDÁRIZ, J. (2012): "Hallazgo de una estatueta-estela de tipología ibérica en Turbil (Beire, Navarra). Estudio preliminar". *Trabajos de Arqueología Navarra*, 24: 55-101. Pamplona.
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1979): "El yacimiento de Torre Gachero (Valderrobres) y las estelas ibéricas del Museo de Teruel". *Teruel*: 61-62, 157-178. Teruel.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1996): *Los Iberos en Aragón*. Zaragoza.
- BURILLO MOZOTA, F. (2001-2002): "Propuesta de una territorialidad étnica para el Bajo Aragón: los Ausetanos del Ebro u Ositanos". *Kalathos* 20-21: 159-187. Teruel.
- GRAELLS I FABREGAT, R. (2012): "Discos-coraza de la Península Ibérica (s. VI-IV a. C.)". *Jahrbuch RGZM* 59, 85-244. Mainz.
- IZQUIERDO, I. (1998): "Iberian Anthropomorphic steles. The examples of La Serrada (Ares del Maestre, Castellón) and Mas de Barberán (Nogueruelas, Teruel)". *Journal of Iberian Archaeology*, 0, 115-131. Porto.
- IZQUIERDO, I., ARASA, F. (1998): "La estela ibérica de La Serrada (Ares del Maestre, Castellón)". *Saguntum*, 31: 181-194.
- IZQUIERDO, I., ARASA, F. (1999): "La imagen de la memoria. Antecedentes, clasificación y cronología de las estelas ibéricas", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 259-300. València.
- MARCO, F. (1978): *Las estelas decoradas de los conventos Caesaraugustano y Cluniense. Caesaraugusta*, 43-44. Zaragoza.
- MARCO, F., ROYO, J. I. (2012): "Iconografía entre la Primera Edad del Hierro y la romanización: nuevos documentos y nuevas lecturas". *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional, Documenta*, 25: 305-320. Tarragona.
- MOROTE, J. G. (1981): "Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis de Altea la Vella (Altea, Alicante)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI: 417-446. València.
- OLIVER, A. (1994): "Aproximación a la problemática de las estelas epigráficas funerarias ibéricas no decoradas". *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Vol. 1: 107-116. Soria.
- OLIVER, A. (1996): "Las estelas monolíticas ibéricas. Una aproximación a su problemática". *Espacio, Tiempo y Forma, Serie 1, Prehistoria y Arqueología*, 9: 225-238. Madrid.
- QUESADA, F. (1994): "Lanzas hincadas, Aristóteles y las estelas del Bajo Aragón". *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Vol. 1: 107-116. Soria.
- QUESADA, F. (1997): *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional y simbólico de las armas en la cultura ibérica (siglos VI-I a.C.)*. Montagnac.
- RIERA VARGAS, R. (2013): "Estelas ibéricas con lanzas y tropas auxiliares en el nordeste peninsular". *Gladius*, XXXIII: 39-56. Madrid.
- SANMARTÍ, J. (2007): "El arte de la Iberia septentrional". *Actas del Congreso de Arte Ibérico en la España Mediterránea*, L. Abad Casal; J. A. Soler Díaz (eds.): 239-264. Alicante.
- VICIANO, J. LI.; MESADO, N. (2002): "Tras las huellas de D. Francisco Esteve Gálvez", *VIII Jornadas de Estudio del Maestrat, Centre d'Estudis del Maestrat, Butlletí*, 68, 53-54